

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (=133.1) (477)

Ю. Візів

ФРАНЦУЗИ В УКРАЇНІ: ФРАГМЕНТИ ІСТОРІЇ

Розкрито шляхи формування французької еміграції в Україні (X–XIX ст.). Висвітлюється роль французів у налагодженні міжнародних торговельно-економічних зв'язків; участь французьких землевласників, підприємців в європеїзації українських міст, поширенні модерної с/г техніки, ввезенні нових рослинних культур, розвиткові вівчарства і виноградарства.

Ключові слова: французька еміграція, французька інтелігенція, імперські колонізаційні проекти, порцеляна, вівчарство, виноградарство, промисловість.

The article investigates the conditions of the French emigration's forming in Ukraine (X–XIX c.). The problems of the French ethnic communities' development have been considered in connection with the migratory processes in the Europe and Russian Empire demographic policy in Ukraine. It has been affiliated the role of the French in establishing of the international commercial and economical relations in Black Sea. Besides it has been shown the place occupied by the French intellectuals in dissemination of the main achievements of western culture and art.

Key words: French emigration, demographic policy, international commercial and economical relations, sheep-breeding, porcelain, vineyard.

Україна була і залишається багатоетнічною державою. Згідно останнього перепису населення на її теренах проживають представники близько 130 етнічних груп. У силу історичного розвитку нашої країни, її інтеграції в світову спільноту ця цифра постійно зростає. Українські науковці докладають значних зусиль до збору матеріалів, які розкривають обставини еміграції в Україну представників того чи іншого народу та прояви їх життєдіяльності. Проблема “українських французів” залишається все ще недостатньо вивченою, адже відсутнє повне дослідження, яке б проілюструвало діяльність французької спільноти в Україні, з моменту приїзду першого представника і до сьогоднішнього дня. Варто наголосити, що, нерідко, громадян Франції не розділяють з франкомовними представниками, наприклад, Швейцарії чи Бельгії. Відповідно, це вносить ряд неточностей у наукові розвідки. Даний доробок є спробою розкрити вклад французів у громадське, культурно-освітнє, наукове, економічне життя України протягом X – XIX ст.

Історичні документи дозволяють говорити про французьку присутність на українських теренах уже в X столітті [10, с.87; 15, с.13]. Проте це лише результати дипломатичних відносин двох країн, а не цілеспрямованої еміграції французів. Доречно згадати авторів свідчень про ранньосередньовічну Україну. Це – посол французького короля Людовіка IX до татарської орди Вільгельм Рубруквіс (1252 р.), посол у Польщі Жільбер де Ленуа (1412, 1421 рр.), археолог Блез де Віженер (1573 р.), посол у Туреччині Ф. де Гарле барон Сезі (1620 р.) [4, с.6]. Серед французів, які тривалий час проживали на території України й зробили значний вклад в українську історію, беззаперечно слід згадати інженера і військового картографа Гійома Левассера де Боплана (1630-1647 рр.) [1; 2, с.157-158; 5; 6, с.7-14; 12] та офіцера, дипломата, історика П'єра Шевальє (ймовірно 1645-1663 рр.) [8, с.611; 11, с.26-35; 22; 23, с.3809-3810].

Наприкінці XVII – на початку XVIII століття кардинально змінилася політична ситуація в Україні. Українська держава, переживши недовготривалий підйом за гетьманату Б.Хмельницького, опинилася у вирі Руїни. Проте, будучи пошматованою сусідами, продовжувала боротьбу за єдність, шукаючи в особах Пилипа і Григора Орликів підтримки в Європі, у тому числі й у Франції. У цей період розорена, зруйнована Україна, яка майже постійно перебувала у сфері військових подій, була мало привабливою територією для іноземних колоністів.

Важливою передумовою еміграції та формування французької спільноти на українських теренах стала складна нестабільна соціально-економічна ситуація у Франції в результаті Семилітньої війни (1756-1763 рр.) та загострення політичної обстановки під час Великої Французької революції. Заохотили до колонізації і ряд популярних кроків з боку російської імперської влади. Так, імператриця Катерина II указом від 22 липня 1763 р. заснувала під керівництвом графа Г.Г. Орлова на правах окремої колегії “Опекунство іноземних поселенців”. Фактично розпочався новий етап російської політики щодо прийняття іноземців на військову та цивільну службу, що мало задовольнити зростаючі потреби імперії у кваліфікованих кадрах.

Чимало французів осіло в Україні й після війни з Наполеоном 1812 р. Російська адміністрація розробила ряд положень з надання притулку колишнім військовополоненим. Пріоритет надавався кваліфікованим ремісникам, які після присяги звільнялися від сплати податків строком на десять років. Популярним напрямком розселення емігрантів став південно-східний, на решті українських земель французи проживали дисперсно.

Уже на початку XIX століття французькі майстри долучилися до становлення порцелянового виробництва в Україні, а саме на Волині. Однією з найстаріших порцелянових фабрик вважається Корецька, закладена князем Йосипом Чарторийським у 1783 році. З 1804 – по 1815 роки фабрику очолював француз Мероль (Merault), який спільно з іншими майстрами прибув із м. Севр.

Корецька порцеляна відповідала усім високим європейським технічним стандартам і не поступалася дрезденським та севрським виробам – міцна, сніжно-біла чи кремова, полива тривка і рівномірна, блискуча, довготривала позолота і розмальовка. Працювала фабрика виключно на місцевому матеріалі. На початку XIX століття майстри ввели в оздоблення рослинний орнамент двох видів: натуралістичний (суніці, дубове листя, овочі) та стилізований, в основу якого заклали регіональний український колорит (трави, колосся, польові квіти, листя). Фірмовим знаком у цей час було блакитне “всевидюче око”.

Працювали французькі майстри порцеляни також в Городниці за двадцять п'ять кілометрів від Корця та в Межигір'ї поблизу Києва. Співпраця та обмін досвідом з місцевими українськими майстрами дозволили знайти нові рішення в технології та орнаментовці, що забезпечило високу якість виробів і значний попит на продукцію як в Україні, так і за кордоном [16, с.8-9, 11, 15].

Серед тих, для кого Україна стала другою батьківщиною слід згадати Армана Еммануеля Софія-Септимані де Віньєро дю Плессі, графа де Шинона, п'ятого герцога Рішельє і де Фронсак, одеського градоначальника (1803-1805 рр.) та Новоросійського генерал-губернатора (1805-1814 рр.), який народився в Парижі, освіту здобув у Колегії в Плессі, заснованій прапрадідом кардиналом Рішельє, а після французької революції 1789 р. був змушений виїхати і перейти на російську військову службу. Наказом від 27 січня (8 лютого) 1803 року Рішельє було призначено на посаду градоначальника Одеси.

Герцог заклав міцний економіко-соціальний механізм, який забезпечив майбутній сталий розвиток Одеси. Посада градоначальника, дозволяла на практиці реалізувати прогресивні для того часу погляди на необхідність вільної торгівлі, землеробства, накопичення і обіг капіталу. Чимало часу герцог відводив для особистого спілкування з населенням краю, вислуховуючи їхні скарги та пропозиції.

Перше, що зробив герцог – це завершив будівництво маяка, відремонтував порт, та видав наказ про відрухування однієї п'ятої міського мита, а не однієї десятої як раніше, на користь порту. Особливе значення Рішельє відводив закордонній торгівлі. Уже за два роки кількість іноземних суден, які прибували в Одесу, зроста майже в сім разів. Це різко підняло рейтинг одеського порту. Крім того, Рішельє відкрив магазини для зберігання імпортованих товарів, які не оподатковувалися протягом вісімнадцяти місяців; було засновано австрійське, неаполітанське, іспанське, французьке консульства; відкрито біржі, комерційний суд, першим головою якого став французький емігрант граф К. де Сент-Прі.

Градоначальник прагнув забезпечити гармонійний розвиток Одеси. Сотні багатих купців та поміщиків проводили тут свій вільний час, що також сприяло наповненню міської скарбниці. Тим більше, що місцеві комерсанти не заперечували проти постанови відрухувати по дві з половиною копійки на користь міста з кожного пуду пшениці, що йшов на експорт. Герцог усіляко заохочував створення міського театру, де вистави ставилися різними мовами – російською, французькою, польською та італійською. Крім того, було засновано міську гімназію, інститут для дворянських дітей та міську типографію, збільшено чисельність поліції та гарнізону, реформовано систему органів міського управління.

Значна увага відводилася благоустрою міста. Розбудова “Південної Пальміри” приваблювала чимало західноєвропейських архітекторів. Наприклад, Скааль і Томон розробили плани приміщень біржі та театру. Цікавими архітектурними рішеннями вирізняється й приватна забудова цього періоду.

Найпалкішою пристрастю герцога було садівництво. Справа озеленення міста вимагала чимало наполегливості, за умов хронічної нестачі прісної води, сухостоїв, пилових буревіїв. Рішельє вивчив ґрунти Одеси та її околиць, виписав нові рослини та взявся до їх акліматизації. Непогано почувалися тополі, ясени, бузок, абрикоси та вишні. Особливо полюбляв герцог акацію, що прибула з Італії. Уздовж вулиць висадили молоденькі деревця, догляд за яким покладався на мешканців сусідніх будинків. Цікаво, що майже уся приватна переписка Рішельє містить прохання до адресатів надсилати нові саджанці та насіння.

За сприяння Рішельє було відроджено сади у Верьовчиній Балці поблизу Херсона; закладено Нікітській ботанічний сад, де акліматизувалися лаври, оливи, гранати; розбито виноградники в Гурзуфі; завезено бургундські фруктові дерева до Алупки та Судака; на осередок шовківництва перетворено болгарську колонію Паркани; у 1811 р. французький граф Ж. де ля Фер де Мезон координував закладення поблизу майбутнього міста Ногайська фруктового гаю, що на 1822 р. уже нараховував сорок тисяч фруктових дерев. Для популяризації виноградарства в краї у 1804 році було відкрито “Училище виноградарства”, директором призначено вченого Палласа, а вчителів-виноградарів запросили з Франції. Навчальному закладові у користування було передано двадцять шість занедбаних казенних ділянок, які раніше перебували у власності татар. Чимало французів було й серед приватних виноградарів Криму.

У 1814 р. імператор Олександр I направив герцога з дипломатичною місією до Відня. Від'їжджаючи Дюк звітував: “Сьогодні населення Одеси сягає 35 000 осіб, протягом десяти років воно зросло в п'ятеро. Кількість будинків умістити становить 2 600. Постійно зводяться нові будівлі, що змагаються між собою міцністю і красою. Близько двадцять п'яти мільйонів... торговельного обороту всіх Чорноморських і Азовських портів, припадає на долю Одеси. Митні збори,... дають щорічно два мільйони рублів”. У 1815 р. герцог Рішельє уже обіймав посаду прем'єр-міністра уряду французького короля Людовіка XVIII. У 1818 році імператор Олександр I, відвідавши Одесу, був вражений усім проробленим, - герцога нагородили найвищим орденом імперії Андрія Первозванного. В 1826 р. вдячні одесити звели на Приморському бульварі пам'ятник Рішельє роботи І.П.Мартоса; крім того його іменем було названо ліцей та одна з центральних вулиць міста [9; 14, с.2532; 17, с.139; 18; 20; 21].

Іншим відомим французьким дворянином, якого буржуазна революція змусила залишити свою батьківщину був Олександр Федорович (Людовик-Олександр-Андро) Ланжерон (13.01.1763 – 16.07.1831 рр.). У травні 1790 року він отримав чин полковника Сибірського гренадерського полку. У період з 1796 по 1811 рр. Ланжерон займав різні посади в російській армії: генерал-майора, шефа мушкетерського полку; генерал-лейтенанта; інспектора Берестейської інспекції з інфантерією; начальника 22-ї дивізії; генерала від інфантерії. Цікаво, що під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. ад'ютантом Ланжерона був І.Котляревський. Олександр Федорович брав участь у європейській кампанії проти Наполеона і з переможними російськими військами увійшов у Париж.

З 1815 по 1823 рік Ланжерон був генерал-губернатором Новоросійського краю, командувачем Бузького та Чорноморського козацького війська, одеським градоначальником. Багато в чому наслідував свого попередника Рішельє. Так, у 1818 році в Одесі було реалізовано ідею порто-франко, утворено першу міську думу. Градоначальник продовжував дбати за освіту. За його сприяння було відкрито – Рішельєвський ліцей, Народне училище для дівчат (1817 р.), Грецьке комерційне училище (1819 р.). Ланжерон чимало доклав зусиль забезпечуючи Одесу питною водою; спільно з французьким ботаніком Десметом працював над відкриттям Імперського ботанічного саду (1819 р.) та Приморського бульвару (1820 р.). У 1820 році в місті почала виходити газета французькою мовою. З виходом на пенсію, він продовжував активно долучатися до адміністративних і господарських справ Новоросії. Ланжерон приніс в Одесу ідеї масонства. Цікаво, що його було включено до складу Верховного суду у справі виступу декабристів. Помер француз в Одесі від холери, поховано його на території місцевого католицького костелу [7, с.138; 17, с.140; 18].

В історію чорноморського флоту навіки вписав своє ім'я Жан-Батист (Іван Іванович) де Траверсе, нащадок старовинного французького роду Прево де Сансак. Залишити свою вітчизну, маркіза де Траверсе, як і багатьох інших представників вищого дворянства, змусив революційний терор у роки Великої французької революції. За запрошенням російської імператриці Катерини II, він очолив галерний флот на Балтиці; за Павла I, у чині віце-адмірала, бився проти англо-шведського флоту; за Олександра I, протягом семи років командував Чорноморським флотом; а у 1811 році став військово-морським міністром Російської імперії. Після укладення Тильзитського миру (1807 р.) маркіз забезпечував на Балтиці континентальну блокаду Англії; з початком Вітчизняної війни, силами Балтійського флоту і пішого Гвардійського екіпажу, – оборону портів Фінської затоки і Санкт-Петербурга від французьких кораблів і франко-прусських сухопутних сил; одночасно підлеглі йому флотські екіпажі билися під Полоцьком, Смоленськом, під Бородино. Саме тоді він започаткував морську піхоту. На 1812 р. в російській армії було 105 батальйонів (70 тисяч чоловік) морських піхотинців.

У 1802 році де Траверсе було призначено “головним командиром Чорноморського флоту і портів”, з 20 березня 1805 року він уже військовий губернатор Миколаєва і Севастополя. Адмірал здійснив низку військово-морських експедицій, брав участь у взятті Анапи 1807 року. Після розширення південних володінь Росії західну частину Новоросійського краю віддали під керівництво герцога Рішельє, а східну (з Кавказом включно) – де Траверсе.

Успішною була його діяльність і на посту губернатора Миколаєва: затверджено перший герб міста, збудовано понтонний міст, на Волоській косі та Глибокій пристані для захисту міста з моря спроектовано тимчасові батареї, велася боротьба з самовільним захопленням земель в межах міста, закладено ботанічний сад, театр, ремісниче управління, картографічне бюро з друкарнею, відкрито кабінет старожитностей, бібліотеку. У 1804 році в Миколаєві було відкрито училище флотських юнг з окремим артилерійським відділенням, на якому повинні були навчатися сироти. В училищі готували шкіперів, фельдшерів, писарів, на артилерійському відділенні – майбутніх унтер-офіцерів і офіцерів морської артилерії. Де Траверсе вимагав поновлення роботи Чорноморського кадетського корпусу для дітей флотських офіцерів і дворян Південного краю. На миколаївській судноверфі відродились чорноморське кораблебудування: закладено й побудовано дві бригаанти “Десна” і “Дністер”, фрегат “Мінерва”, корабель “Лісове”. Під час будівництва корабля “Правий” уперше в історії вітчизняного суднобудування було використано мідну обшивку і мідне кріплення підводної частини.

Чимало було зроблено й для розбудови Севастополя та перетворення його в “першокласну фортецю”: з 1809 р. місто огорожене кам’яними стінами з bastionами і ровами, на північному березі Севастопольського рейду збудовано п’ять земляних батарей, а на південній стороні створено лінію земляних укріплень – від Карантинної бухти до Південної.

Ніколи ще за всю історію Російської імперії не здійснювалося стільки морських експедицій, як за міністра П. де Траверсе: з двадцяти організованих в XIX ст., тринадцять за його сприяння. Після успішного завершення морських наукових експедицій Ф. Беллінсгаузена та І. Крузенштерна де Траверсе став повним кавалером усіх орденів Російської імперії; за організацію цієї експедиції його нагородили орденом Андрія Первозванного. Групу невідомих островів біля Антарктиди Ф. Беллінсгаузен назвав островами Траверсе. Ще один невеликий острів у Тихому океані біля Маршаллових островів, відкритий Отто Коцебу, теж названий на честь Івана Івановича. Помер де Траверсе у своєму маєтку 18 травня 1831 р. [18; 19].

Варто підкреслити, що заможні французи володіли значними земельними наділами на Півдні України. У сільському господарстві однією з пріоритетних галузей було вівчарство. Свого часу герцог Рішельє навіть придбав за державний рахунок кілька тисяч мериносів для безкоштовного розподілу серед селян Новоросії. Розведення тонкорунних овець в Криму започаткував комерційний радник Вігелмін Рув’є, який володів шістьма тисячами десятин землі. У власності його дочок Потье та Васаль уже нараховувалося близько тридцяти п’яти тисяч мериносів. Також В. Рув’є розробив проект навчання місцевого населення основам виноградарства, догляду за олівами і секретам вирощування цукрової тростини, які він опанував в Америці. Дослідні ділянки були розбиті в долині Текіє Феодосійського повіту.

Граф Карл Францевич Сент-Прі (Арман-Шарль-Еммануель де Гін’яр), херсонський губернатор (1816-1821 рр.) спільно з французьким спеціалістом П’єром Муллером ініціювали розведення іспанських овець у Новоросії, тоді ж було споруджено і вовномийню в Херсоні. Господарським освоєнням земель в Криму займалася і графиня Гаше. Після смерті у 1828 році усі маєтності поблизу Феодосії успадкував брат Лефонтело [17, с.139]. У кримському містечку Фундуки було засновано французьке поселення на базі маєтку, яким з 1820 р. володів абат Л. Мілло. Місцева каплиця стала першим католицьким костелом зведеним у Криму. У 1837 році маєток перейшов у спадок племіннику абата Л. Гює.

Численна група французів (тридцять дві особи, сім сімей) прибула в Україну в 1832 році. Вони прямували до однієї з одеських колоній, проте через нестачу коштів на дорогу, продовольство, фураж, теплий одяг змушені були залишитися в Кам’янці і зібратися. Переселенці опинилися в складній ситуації, оскільки прибули в Російську імперію без запрошення і тому не мали права на будь-яку державну підтримку. Однак Подільській цивільний губернатор забезпечив їх усім необхідним для продовження подорожі. Цікаво, що самі емігранти висловили бажання залишитися на десять років на правах колоністів в маєтку місцевого поміщика Г.Садовського [9, с.40, 47]. При укладанні контракту французам була надана суттєва юридична допомога.

Французький капітал приваблювала і кам’яновугільна промисловість в Україні. Так, у 1873 році на території Донецького кряжу французи створюють “Гірничі і промислове товариство на Півдні Росії”, яке скуповує та орендує вугільні родовища у місцевих поміщиків і селян в районі станції Іззово. У 1900 р. частка капіталу складала 94,2 % усього вуглевидобутку [3, с.453]. Зі створенням Донецько-Придніпровського індустріального комплексу після запуску Катеринославської магістралі французький капітал проникає в залізно-рудну галузь. Наприклад, у цей період розпочинає свою діяльність французьке Товариство криворізьких залізних руд.

Приблизно в той самий час французький капітал проникає і в українську ливарну промисловість. Зокрема знаним на Волині на межі XIX-XX століть став Заславський механічний чавунно-мідний ливарний завод, що належав французу Л.А. Кіршнеру, а був зведений на землях князя Р. Сангушка, поблизу станції Шепетівка. Завод спеціалізувався на виготовленні машинного устаткування для цукрових заводів, гуралень, пивоварень, маслобен і лісопилень, оснащення для парових, вітряних і водяних млинів, робітники навіть бралися за збір сільськогосподарських машин за кресленнями замовника і т.д. [13, с.103].

Отже, різноманітність соціокультурних умов у місцях розселення французьких іммігрантів (Волинь, Поділля, Київщина, Слобожанщина, Новоросія, Запорізькі землі, Крим, причорноморські міста), різні форми колонізації, строкатий соціальний та професійний склад еміграційних хвиль (чиновницька та землеробська аристократія, селяни, ремісники, робітники), різні рівні та інтенсивність зв’язків з метрополією, зміни спрямованості колонізаційної політики російського уряду протягом XVIII-XIX ст. – усе це обумовило виникнення різних адаптаційних моделей французьких переселенців та знайшло яскраве відображення в українському історичному вимірі.

Джерела та література

1. Анаанасова Л. Україна очима француза. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/html> – 14.10.2014.;
2. Боплян / ЕУ. – Т.1. – Л. : НТШ, 1993.
3. Борисенко В.Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. Навч. посібник. – К. : Либідь, 1998.
4. Брицький П.П. Французи про Україну в минулому і теперішньому часі // Історія України. – 2000. – Лютий. – №5.
5. Гійом Левассер де Боплан. Опис України / Пер. Я. Кравець. – Л. : Каменяр, 1990.
6. Дашкевич Я. Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень // Боплан і Україна. Збірник наук. праць. – Львів, 1998.
7. Довідник з історії України. Том 2 / За ред. І. Підкови. – К.: Генеза – 1995.
8. Довідник з історії України. Т.3 / За ред. І.З. Підкови. – К.: Генеза, 1999.
9. Іваненко О. Українсько-французькі зв’язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок XX століття). – К.: НАН України, 2009.
10. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.С. Махновця. – К. : Дніпро, 1989.
11. Луняк Є. Праці П. Шевальє як перші дослідження з історії Хмельниччини у Франції // Сумський історико-архівний журнал. – №X-XIII. – 2011.
12. Лях С.Р. Боплан Гійом Левассер де. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.web.znu.edu.ua/euk/articles/2_73.htm/ – 26.10.2014.
13. Прищеп О.П. Міста Волині у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. – Рівне: ПП. ДМ, 2010.
14. Рішельє / ЕУ – Т.7. Л. – 1998.
15. Сент-Емур, де, Ке. Анна Русинка, королева Франції і графиня Валюа / З фр. пер. І. Франко. – К. : АТ “Обереги”, 1991.
16. Січинський В. Українська порцеляна. – Філадельфія: Америка, 1952.
17. Сидорович Є.С. Перебування представників французької нації на території Новоросійського краю в I чверті XIX ст. // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри / Відп. ред. М.І.Михайлуца. – Одеса : ВМВ, 2011.
18. Траверсе О. Французи в Україні: герцог Рішельє, граф Ланжерон, маркіз де Траверсе. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://image.ua>. – 14.11.2014.
19. Траверсе О. Адмірал де Траверсе – життя віддане морю. Французький маркіз і... кораблебудування в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua>. – 23.11.2014.
20. Третьяк О. Герцог Рішельє: Обаяние личности // Одесса. – 1997. – №4.
21. Шарговська О. Герцог Рішельє перетворив Одесу із села на місто. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.ua> – 24.11.2014.
22. Шевальє П’єр. Історія війни козаків проти Польщі / Пер. з фр. Ю. Назаренко. – К. : Томіріс, 1993.